

Ю. В. Осінчук,

канд. філол. наук,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ,

науковий співробітник відділу української мови

ІСТОРИЧНІ СЛОВНИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Статтю присвячено дослідженню особливостей функціонування церковнослов'янської лексики у світських пам'ятках різних жанрів та стилів XVI–XVIII ст., що увійшли до джерельної бази українських історичних словників, зокрема «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка та їх картотеках. Основну увагу звернено на специфічні ознаки, що вирізняють церковнослов'янізми з-поміж інших слів. Також виділено основні тематичні групи лексики, що творять церковнослов'янські запозичення.

Ключові слова: історичний словник, пам'ятка, суфікс, тематична група, церковнослов'янізм.

2019 року минає 100 років від тоді, відколи в Києві при Українській академії наук на чолі з лексикографом Є. Тимченком було створено Постійну комісію, що розпочала роботу над академічною фундаментальною працею – «Історичним словником українського язика» [7, с. 27]. На жаль, через різні об'єктивні чи суб'єктивні причини у 1930–1932 рр. вийшло тільки два випуски першого тому цього словника. Решта готових до друку матеріалів словника, а також значна частина картотеки зникли під час війни. Однак окремі папки машинопису «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка (далі – ІСУЯ) збереглися у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [8, с. 498]. У 50-х рр. ХХ ст. концепцію історичного словника української мови продовжила розвивати група

львівських лексикографів відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (сьогодні Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Результат їхньої праці – завершений «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за ред. Л. Гумецької. Сучасні львівські лексикографи активно працюють над укладанням «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі – СУМ¹⁶⁻¹⁷), опубліковано 17 випусків.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика характеризується підвищеним інтересом до дослідження лексики та фразеології, задокументованої в історичних словниках української мови. Для дослідників історичні словники мають неабияке практичне й теоретичне значення, адже вони «по-своєму інтерпретують історію слова, розвиток його семантичної структури і форми, демонструють етапи пізнавальної та розумової діяльності кожного народу» [2, с. 34]. Окрім цього, історичні словники виконують сакрально-виховну функцію, адже твори бароко, релігійні та богословські пам'ятки, що є джерельною базою СУМ¹⁶⁻¹⁷ та ІСУЯ, широко представлені духовно-моральними темами, мотивами, образами тощо, які пропагують релігійні цінності, що формують світогляд кожного християнина.

Історичні словники фіксують різні тематичні групи лексики, до складу яких, окрім корінної (питомої), входять різноманітні запозичення. Питання функціонування церковнослов'янських запозичень також вважаємо таким, яке може бути вивчене на матеріалах історичних словників та їх картотек.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом, на матеріалах історичних словників української мови, чимало досліджень присвячено окремим групам лексики, фразеологізмам, словосполученням, запозиченням тощо. Це, зокрема, праці Л. Гонтарук [4], І. Черевко [11], О. Слободзяник [10], С. Гриценко [5], Г. Дидик-Меуш [6] та ін. Усі ці студії «дають змогу простежити історію та специфіку використання різних тематичних груп у визначеному проміжку часу, окреслити їх склад і семантику, установити системні зв'язки в межах різних за принципом об'єднання груп лексем, з'ясувати джерела їх поповнення» [5, с. 61].

Об'єктом нашого зацікавлення є зафіксована церковнослов'янська лексика в історичних словниках української мови, зокрема СУМ¹⁶⁻¹⁷, ІСУЯ за ред. Є. Тимченка та їх картотеках. **Мета статті.** Виявити церковнослов'янські слова в названих словниках, виокремити тематичні групи церковнослов'янських запозичень, простежити особливості їх функціонування у світських пам'ятках XVI–XVIII ст., зокрема ділового (грамоти, листи, акти, тестаменти, описи замків, люстрації земель, інвентарі, судові позови, скарги, договори, заповіти тощо), публіцистичного (полемічні твори), художнього (поезія, інтермедії, драми, панегірики, пісні, літописи), наукового (словники, травники, граматики, передмови) стилів, що увійшли до джерельної бази досліджуваних лексиконів. Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**: виділити критерії визначення церковнослов'янської лексики в українських історичних словниках; на підставі матеріалу, дібраного із джерельної бази історичних словників та їх картотек, класифікувати церковнослов'янські слова за лексико-семантичними групами; схарактеризувати вживання церковнослов'янських слів у світських пам'ятках різних жанрів та стилів XVI–XVIII ст.

Аналіз матеріалів СУМ¹⁶⁻¹⁷ (1–17 вип.), ІСУЯ за ред. Є. Тимченка та відповідні картотеки дав змогу виявити, що церковнослов'янські запозичення становлять значну частину лексичної системи української літературної мови XVI–XVIII ст. Використання церковнослов'янських елементів у писемних джерелах досліджуваного періоду можна пояснити кількома причинами. По-перше, незважаючи на те, що староукраїнська

літературна мова розширює сферу свого функціонування, у той час міцні позиції зберігала церковнослов'янська мова, що стала «не лише одним із об'єктів полеміки між православними й католиками, але також інструментом і символом національно-визвольної боротьби» [1, с. 5]. По-друге, використання творів церковнослов'янською мовою, сакральне ставлення до неї як до культового різновиду своєї рідної мови сприяло тому, що «для староукраїнського суспільства (передусім еліти) церковнослов'янська мова була своєю, рідною, невід'ємним складником духовного світу» [3, с. 77].

Наводячи етимологічні відомості у СУМ¹⁶⁻¹⁷, укладачі-лексикографи мають керуватися й керуються такими вихідними положеннями: 1) одиницею запозичення є слово у відповідному значенні. Семантика слова дуже важлива для виявлення мови-джерела запозичення; 2) контакти з мовою-джерелом можуть бути безпосередніми чи опосередкованими. Мовою-посередником вважають ту мову, безпосередній контакт із якою привів до запозичення українською мовою іншомовного слова [ПЗ, с. 24–25]. В аналізованому словнику етимологічні відомості подано у круглих дужках після граматичної характеристики реєстрового слова. Вказівкою на позначення церковнослов'янського слова слугує ремарка *цсл.* та етимон; наприклад: **губитель ч.** (*цсл.* гоубитель) (*той, хто чинить шкоду чому-небудь, знищує кого-небудь*) злочинець, згубник, душогуб, убивця: А што са дотычє... сыновъ моихъ... поручаю... абы... на столцы губителей не седали – 1577 *AS VI*, 71; сам ти добровольне пошедь въ слѣдь дѣла вола губи тела твоєго – Чернігів, 1646 *Перло* 158 [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, с. 113].

Оскільки не завжди можна з певністю вирішити, чи шлях запозичення був прямим, чи опосередкованим, у досліджуваному джерелі вказівку на мову-джерело і мову-посередник укладачі подають через кому [ПЗ, с. 25]: **генварь ч.** (*цсл.* генварь, *гр.* γενουάριος, *лат.* januarius) січень: пса(н) в берести в лѣ(т) зді м(с)ца ге(н) – Берестя, 1506 *Арх.Р.* фотокоп. 10 а; Писа(н) в Овручомъ, генваря 5-го дня, индикта 12-го – Овруч, 1509 *ЧИОНЛ VIII-3*, 7 [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 203].

Зауважмо, що лексикографам-укладачам не завжди вдається правильно і чітко визначити етимологію деяких слів. Це можна пояснити насамперед тим, що «у великій кількості слів, запозичених в українську мову через мову-посередник, відбулися фонетичні та морфологічні зміни вже у попередній мові-реципієнті. Виникає проблема, до якої групи запозичень їх відносити, адже в українську мову вони потрапили вже у зміненому вигляді з конкретної мови» [4, с. 80]. Саме тому не зазначено, що *баснословіє*, *баснословець* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 25], *безсмертиє* [Ibid., с. 60], *виноградъ* [Ibid. IV, с. 69] тощо належать до церковнослов'янської лексики. Щоб уникнути помилок під час визначення етимології, укладачі, починаючи від 16 випуску, відмовилися від етимологічних ремарок. Скажімо, церковнослов'янськими *лихоимство*, *лобзаніє*, *лобзати* тощо задокументовані вже без етимонів; напр.: **лихоимство с.** Хабарництво; **користолоубство:** видѣль яко во(л)ци пастырообра(з)ные на сте(р)вѣ церк(в)ного лихои(м)ства м(о)чно сѣдять и заю(ш)илиса с(у)ть – 1598 *Виш.Кн.* 288 зв. [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, с. 67]; **лобзати, лобызати дієсл. недок.** (кого, що) Цілувати: ло(б)жү, цѣлюю – 1596 *ЛЗ* 55; Ми(л)о ми лю(б)о т(о)є кох(а)н(ь)е тримати. Т(о)є многоцѣ(н)ное дре(в)о лобызати – Львів, 1631 *Волк.* 22 зв. [Ibid. XVI, с. 84].

Вказівку на церковнослов'янське подає ІСУЯ за ред. Є. Тимченка з етимомом, тільки з ремаркою *ц.сл.* у круглих дужках після граматичної характеристики реєстрового слова; напр.: **вертоградъ, рм.** (ц.сл. врьтоградъ). *Сад, город:* (Хс) былъ в вертоградѣ пойманыи и яко лотръ якій звазанъ – XVII ст. Домецк. 125 [ІСУЯ, с. 218]; **жерновъ, рм.** (ц.сл. жръньвъ). *Камінь, що ним перетирають збіжжя в борошно,*

жорно: Въ техъ жерновахъ поплца железная 1-а – XVIII ст. Оп.им.Дан.Апост. 149 [Ibid., с. 920].

Щоб описати церковнослов'янську лексику, що функціонує в українських текстах XVI–XVIII ст., упорядники історичних словників виділяють специфічні ознаки, що вирізняють церковнослов'янізми з-поміж інших слів (латинізмів, грецизмів, полонізмів тощо). Найактивніше ці ознаки виявляються на фонетичному, словотвірному та семантичному мовних рівнях.

На фонетичному рівні церковнослов'янським словам властиві: 1) неповноголосні звукосполучення **ра** (<*or), **ла** (<*ol), **ре**, **рѣ** (<*er) у середині слова: *брада* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 47] (пор. *борода* [Ibid., с. 32]); *древо*, *дрѣво* [Ibid. VII, с. 202] (пор. *дерево* [Ibid. VII, с. 233]); *кладдзь* [Ibid. XIV, с. 106] (пор. *колодязь* [Ibid., с. 194]); *брегъ* [ІСУЯ, с. 139] (пор. *берегъ* [Ibid., с. 83]); *врагъ* [Ibid., с. 326] (пор. *ворогъ* [Ibid., с. 310]); *глава* [Ibid., с. 525] (пор. *голова* [Ibid., с. 548]); 2) звукосполучення **ра** (<*or), **ла** (<*ol) на початку слова: *ладия* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 219]; *лакоть* [Ibid., с. 224]; *лакомство* [КІСУЯ]; *рабъ* [Ibid.]; *ратаи* [Ibid.]; 3) звукосполучення **шт** (графічно **щ**) із давнього *tj та *kt (перед голосними переднього ряду *ь*, *е*, *і*): *воплощение* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, с. 229]; *помощь* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *овоць* [Ibid.]; *пещера* [КІСУЯ]; *свеща* [Ibid.]; 4) звукосполучення **жд** на місці давнього *dj: *вежда* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, с. 202] (пор. *вежа* [Ibid., с. 201]); *госпожда* [Ibid. VII, с. 55] (пор. *госпожа* [Ibid.]); *вождъ* [ІСУЯ, с. 286] (пор. *вожь* [Ibid.]); *досаждати* 'робити прикрість' [Ibid., с. 795] (пор. *досажати* [Ibid.]); *жажда* [Ibid., с. 898] (пор. *жажа* [Ibid.]); 5) початкове **є**, **ю**: *едень*, *единъ* [ІСУЯ, с. 879; с. 884]; *езеро* [Ibid. с. 889]; *естень* [Ibid., с. 894]; *елень* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, с. 91]; *есенный* [Ibid., с. 101]; *югъ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *юноша* [Ibid.].

На словотвірному рівні церковнослов'янізми характеризуються такими показниками, як: 1) префікси **воз-**, **со-**: *возводити* [ІСУЯ, с. 287]; *возносити* [Ibid., с. 289]; *возвысити* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, с. 169]; *возвѣстити* [Ibid.]; *совершити* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *согрѣшати* [Ibid.]; 2) префікс **раз-** (**разо-**): *разбивати* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *разделити* [Ibid.]; *разорити* [Ibid.]; *разбойник* [КІСУЯ]; 3) префікс **пре-**: *пребывати* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *пребыти* [Ibid.]; *превеликий* [Ibid.]; *пресвятый* [КІСУЯ]; *престоль* [Ibid.]; 4) суфікс **-тель**: *блазнитель* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 111]; *возитель* [Ibid. IV, с. 177]; *блюститель* [ІСУЯ, с. 106]; *губитель* [Ibid., с. 624]; 5) суфікс **-ство-**: *безъочивство* [ІСУЯ, с. 81]; *божество* [Ibid., с. 115]; *естество* [Ibid., с. 894]; *блаженство* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 110]; *костырство* [Ibid. XV, с. 53]; *празденство* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 6) суфікси **-ение** (**-еніє**), **-ание** (**-аніє**): *величание* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, с. 220]; *вожение* [Ibid. IV, с. 163]; *волнение* [Ibid., с. 202]; *дыхание* [Ibid. VIII, с. 245]; *караніє* [Ibid. XIV, с. 50]; 7) для творення прикметників та дієприкметників суфікси **-ащ-** (**-ащ-**, **-ящ-**), **-ущ-** (**-ющ-**): *будущий* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, с. 90]; *взирающий* [Ibid. IV, с. 22]; *вседержащий* [Ibid. V, с. 25]; *горящій* (*горящый*) [Ibid. VII, с. 47]; *живущий* [ІСУЯ, с. 927]; *животворящий* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, с. 153].

Досліджувані історичні словники репрезентують значну кількість складних церковнослов'янізмів із першим компонентом **благо-**. Іменник **благо** завдяки сакральній семантиці 'добро', що є найважливішим орієнтиром християнської етики – ідеалом й ціллю християнського життя (уподібнення людини до Бога, зв'язок і з'єднання з Богом) належить до найпродуктивніших компонентів складних слів, які вказують на спеціальне священно-обрядове значення [9, с. 319]. Лексикографічні праці не однаково відбивають стан запозичень із церковнослов'янської мови в українську, їх фіксацію пам'ятками XVI–XVIII ст. «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка документує понад тридцять реєстрових словникових статей із першим компонентом *благо*, які фіксують пам'ятки світського характеру XVI–XVIII ст., зокрема літописи, акти, полемічна та художня література: *благовѣріє*, *благовѣстникъ*,

благодарити, благодатно, благоденство, благодѣтель тощо [ІСУЯ, с. 95]. Значно більше слів (понад 60) із цим компонентом зафіксовано в СУМ¹⁶⁻¹⁷. Скажімо, він фіксує запозичені слова (у різних жанрах світського характеру), яких немає в реєстрі названого вище словника: *благоволеніє; благоволити; благовоніє; благовѣствовати; благоговѣинство; благолюбный* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 93–99].

Окрім цього, досліджувані джерела містять церковнослов'янські лексеми з іншими початковими компонентами: **бого-, добро-, все-, много-, славо-**: *богодухновенный* [ІСУЯ, с. 111]; *добросовѣстный* [Ibid., с. 736]; *всемилоствивый* [Ibid., с. 333]; *всенощный* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, с. 30]; *многогрѣшный* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *словословіє* [Ibid.].

Церковнослов'янська лексика XVI–XVIII ст. мала різні сфери поширення і не однаково відображена в писемних пам'ятках світського характеру. Залежно від жанрів і автора твору церковнослов'янськи використовувалися по-різному. Скажімо, ділові документи Львівського ставропігійського братства, різні акти монастирів, церков, церковні інвентарі репрезентують більший відсоток церковнослов'янської лексики, аніж акти міських урядів («Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.», «Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг.» та ін.). Пам'ятки наукового стилю містять менше церковнослов'янств, аніж пам'ятки художнього стилю. У творах Івана Вишенського представлено більше церковнослов'янської лексики, ніж, скажімо, Захарія Копистенського.

Зауважмо, що окремі церковнослов'янські лексеми поповнюють реєстрові частини історичних словників. Наприклад, СУМ¹⁶⁻¹⁷ збагатили такі церковнослов'янськи, які зафіксовано тільки в Івана Вишенського: *безвѣрїє (безвѣрїє)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 37]; *добронравїє* [Ibid. VIII, с. 56]. Деякі церковнослов'янськи слова увійшли до словника тільки з пам'яток ділового стилю (*благоденствіє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 98]), наукової (*благодарушень* [Ibid.]), художньої (*зиданїє* [Ibid. XI, с. 240]) чи полемічної літератур (*благодарствувати* [Ibid. II, с. 99]).

Церковнослов'янськи запозичення, зафіксовані у світських пам'ятках, що входять до джерельної бази історичних словників, творять різноманітні тематичні групи лексики. Відзначмо кількісну нерівномірність репрезентації лексико-тематичних груп церковнослов'янств.

Розгалужену лексичну мікросистему становлять слова, пов'язані з церковно-обрядовою галуззю: 1) назви виконавців та учасників богослужіння: *владыка* [ІСУЯ, с. 266]; *вратарство* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, с. 12]; *законникъ* [Ibid. X, с. 62]; *крилошанинь* [Ibid. XV, с. 118]; *священникъ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 2) назви богослужбових предметів, їх різновидів та частин: *воздухъ* [ІСУЯ, с. 288]; *жертвенникъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, с. 147]; *златооустъ* '(назва богослужбової книги) «Златоуст»' [Ibid. XI, с. 250]; *кадилница* [Ibid. XIV, с. 5]; *требникъ* [ІСУЯ]; *хорогва* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 3) назви богослужінь, обрядів, священнодій, їх різновидів та частин: *богомоліє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 142]; *возведеніє (возведеніє на священство)* [Ibid. IV, с. 167]; *крещеніє* [Ibid. XV, с. 104]; *исповѣдь* [Ibid. XIII, с. 182]; *всенощноє* [ІСУЯ, с. 333]; 4) назви храму та його частин: *крилось* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 118]; *храмъ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *святиня* [Ibid.]; *ризняця* [Ibid.]; 5) назви церковних свят, постів, загальниць: *воведеніє* [ІСУЯ, с. 279]; *вознесеніє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, с. 182]; *говѣнїє* [Ibid. VI, с. 239]; *зачатіє* [Ibid. XI, с. 45]; *масооустъ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *постъ* [ІСУЯ]; 6) назви, що стосуються Божих осіб, ангелів: *богородица* [ІСУЯ, с. 112]; *господствіє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, с. 53]; *господъ* [Ibid., с. 54]; *избавитель* [Ibid. XIII, с. 34]; *ликъ* [Ibid. XVI, с. 38]; *приснодѣва* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷] тощо.

Із-поміж церковнослов'янської лексики в історичних словниках виокремлено групу медичної лексики: *болѣзнь* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, с. 26]; *врачъ, врачеваніє, врачевати, врачество* [Ibid. V, с. 13]; *исцѣленіє* [Ibid. XIII, с. 221]; *кроста* [Ibid. XV, с. 87].

Досліджувані джерела фіксують церковнослов'янізми, що вживаються на позначення предметів, пов'язаних з побутом людини: *вретено* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, с. 16]; *завора* [Ibid. IX, с. 235]; *градежъ* [Ibid. VII, с. 69]; *изба* [Ibid. XIII, с. 33]; *конобъ* [Ibid. XIV, с. 233]; *лемешъ* [Ibid. XVI, с. 19]; *делва* [ІСУЯ, с. 691]; *горниця* [Ibid., с. 573].

До тематичної групи «назв органів і частин тіла людини» належать лексеми: *глезна* [ІСУЯ, с. 527]; *глезно* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 218]; *гортань* [Ibid. VII, с. 39]; *десниця* [Ibid., с. 250]; *длань* [Ibid. VIII, с. 34]; *ланьта* [Ibid. XV, с. 227]; *мишца* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷].

До лексики, пов'язаної з тваринним і рослинним світом належать: *животина* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, с. 153]; *животно* [Ibid., с. 154]; *животное* [Ibid.]; *жолна* [Ibid., с. 173]; *жеребя* [Ibid., с. 180]; *класъ* [Ibid. XIV, с. 114]; *кореніє* [Ibid. XV, с. 15]; *куръ* [Ibid., с. 197].

Астрономічні поняття у світських староукраїнських пам'ятках представлені такими церковнослов'янізми, як *звѣздо zakonіє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, с. 135]; *звѣздословіє* [Ibid.]; *затмениє* [Ibid. X, с. 250]; *заря* [Ibid., с. 190].

Церковнослов'янська лексика входить до складу й інших лексико-тематичних груп; наприклад: географічна лексика – *блато* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 112]; *брегъ* [Ibid. III, с. 68]; *западъ* [Ibid. X, с. 124]; *востокъ* [Ibid. IV, с. 246]; назви, пов'язані з військовою справою: *брань* [Ibid. III, с. 51]; *вой* [Ibid. IV, с. 192]; *копие* [Ibid. XV, с. 9]; назви часових понять: *будущий* [Ibid. III, с. 90]; *верема* [Ibid., с. 229]; *временный* [Ibid. V, с. 14]; *днешній* [Ibid. VIII, с. 39]; назви спорідненості та свояцтва: *братия* [Ibid. III, с. 63]; *дщерь*; *дщи* [Ibid. VIII, с. 244]; воробничо-професійна лексика: *ваяти* [Ibid. III, с. 186]; *кузнецъ* [Ibid. XV, с. 174]; *возатай* [Ibid. IV, с. 163] та інші.

Зауважмо, що церковнослов'янізми входять до складу фразеологізмів та усталених словосполучень, які «надають чіткості й виразності діловій та науковій мові, образності і яскравості художній, полемічній та конфесійній літературі» [11, с. 195]. Зокрема до досліджуваних джерел залучено такі фразеологізми із церковнослов'янською лексикою: *быти въ безмолвіи* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 46]; *въносити в висоту рога, рога возносити* [Ibid. IV, с. 184]; *на свою главу* [Ibid. VI, с. 212]; *стратити животъ* [Ibid. IX, с. 157].

Висновки. Скрупульозне вивчення історичних словників української мови та їх картотек дає змогу виявити, що церковнослов'янська лексика, що увійшла до староукраїнської мови як наслідок книжної літературної традиції давньокиївського періоду, становить чисельну групу. Активне вживання церковнослов'янізмів у різних функціональних світських стилях XVI–XVIII ст., зокрема в художньому, офіційно-діловому, науковому та епістолярному, засвідчує, що вони є невід'ємним складником лексичної системи староукраїнського часу. Обстежені писемні пам'ятки демонструють, що церковнослов'янські запозичення стосуються майже всіх основних сфер життя тогочасних українців: духовності, побуту, політики, суспільних відносин тощо.

Перспективним уважаємо подальше детальне вивчення церковнослов'янських запозичень у давніх світських текстах, адже, не зважаючи на те, що у свідомості українців XVI–XVIII ст. церковнослов'янська мова завжди протиставлялася староукраїнській літературній мові, церковнослов'янізми все ж таки були важливим та невіддільним складником лексики наших предків.

Література

1. Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.): монографія. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.
2. Войтів Г., Кровицька О. Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги* / ред. О. Сімович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). С. 34–48.
3. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний цент «Київський університет», 2010. 446 с.
4. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 54. Львів, 2004. С. 78–103.
5. Гриценко С. П. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології. Київ, 2018. 1151 с.
6. Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. 688 с.
7. Кровицька О. В. Українська лексикографія: теорія і практика: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. 175 с.
8. Осінчук Ю. В. Картотека «Історичного словника українського язика»: минуле і сучасне. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2011. С. 494–503.
9. Осінчук Ю. Церковнослов'янізми в українській поезії XVI–XVII ст. (на матеріалах “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”). *Słowo i Słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne* / red. Anna Budziak, Wiktoria Hojsak. Kraków: Skriptum, 2016. С. 315–328.
10. Слободзяник О. З. Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. 19 с.
11. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2013. 236 с.

Джерела

- ІСУЯ — Історичний словник українського язика за ред. Є. Тимченка, 1930–1932, Харків, Київ.
- КІСУЯ — Картотека Історичного словника українського язика за ред. Є. Тимченка. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ — Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- ПЗ — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит. Київ, 1983.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1994–2017, Львів, Вип. 1–17 (видання не завершене).

Referenses

1. Bilyh, O. P. (2016), *Word shift in the Church Slavonic language of the Ukrainian edition (end of the XVI – XVII centuries)* [*Slovozmına v cerkovnoslov'jans'kij movi ukrai'ns'koi' redakcii' (kinec' XVI – XVII st.)*], FOP Aleksandrova M.V., Kirovograd, 328 p.
2. Vojtiv, G., Krovyc'ka, O. (2013), *Criteria for the selection of illustrative material in the historical dictionary* [*Kryterii' doboru iljustratyvnogo materialu v istorychnomu slovnyku*]. *Movni obrii'*: Zbirnyk pam'jati Levka Poljegy, Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, L'viv, pp. 34–48.
3. Gnatjuk, L. P. (2010), *The linguistic phenomenon of Hryhoriy Skovoroda in the context of the old Ukrainian book tradition* [*Movnyj fenomen Grygorija Skovorody v konteksti staroukrai'ns'koi' knyzhnoi' tradycii'*], Vydavnycho-poligrafichnyj cent “Kyiv's'kyj universytet”, Kyi'v, 446 p.
4. Gontaruk, L. (2004), *The nature of borrowings from the Polish language in the Ukrainian XVI –the first half of the XVII centuries* [*Harakter zapozychen' iz pol's'koi' movy v ukrai'ns'ku XVI – pershoi' polovyny XVII st.*], *Problemy slov'janoznavstva*, L'viv, Vyp. 54, pp. 78–103.
5. Grycenko, S. P. (2018), *The dynamics of the lexicon of the Ukrainian language in the XVI – XVII centuries* [*Dynamika leksykonu ukrai'ns'koi' movy XVI–XVII st. : dys. ... d-ra filol. nauk*], Kyi'v, 1151 p.
6. Dydyk-Meush, G. (2018), *Combinatorics in the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries: theory, practice, dictionary* [*Kombinatoryka v ukrai'ns'kij movi XVI–XVIII stolit': teorija, praktyka, slovnyk: monografija*], L'viv, 688 p.
7. Krovyc'ka, O. V. (2005), *Ukrainian lexicography: theory and practice* [*Ukrai'ns'ka leksykografija: teorija i praktyka*], L'viv, 175 p.
8. Osinchuk, Ju. V. (2011), *The card catalogue of the "Historical Dictionary of the Ukrainian Language": past and present* [*Kartoteka «Istorychnogo slovnyka ukrai'ns'kogo jazyka»: mynule i suchasne*], *Ukrai'ns'ka leksykografija v zagal'noslov'jans'komu konteksti: teorija, praktyka, typologija*. Larysi Grygorivni Skrypnyk, Kyi'v, pp. 494–503.
9. Osinchuk, Ju. (2016), *Church Slavonics in Ukrainian Poetry of the XVI–XVII centuries. (on the materials of the Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – the first half of the XVII centuries)* [*Cerkovnoslov'janizmy v ukrai'ns'kij poezii' XVI–XVII st. (na materialah “Slovnyka ukrai'ns'koi' movy XVI – pershoi' polovyny XVII st.”, Słowo u Słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiogo. Studia leksykalne, Skriptum, Kraków, pp. 315–328.*
10. Slobodzjanyk, O. Z. (2017), *Formation of geographical vocabulary in the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries* [*Formuvannja geografichnoi' leksyky v ukrai'ns'kij movi XVI–XVIII stolit' : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk*], L'viv, 19 p.
11. Cherevko, I. (2013), *The phraseology of monuments of the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries.: semantics, structure, style* [*Frazeologija pam'jatok ukrai'ns'koi' movy XVI–XVII st.: semantyka, struktura, styl'*], L'viv, 236 p.

Sources

- ISUJa — *Historical Dictionary of the Ukrainian Language*, ed. Y. Tymchenko [*Istorychnyj slovnyk ukrai'ns'kogo jazyka za red. Je. Tymchenka*], 1930–1932, Harkiv, Kyi'v.
- KISUJa — *Mapping of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language*, ed. Y. Tymchenko [*Kartoteka Istorychnogo slovnyka ukrai'ns'kogo jazyka za red. Je. Tymchenka*].

Zberigajet'sja u viddili ukrai'ns'koi' movy Instytutu ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, L'viv.

KSUM¹⁶⁻¹⁷ — *The card catalogue of the "Dictionary of the Ukrainian Language XVI – the first half of the XVII century"* [Kartoteka "Slovnyka ukrai'ns'koi' movy XVI – pershoi' polovyny XVII st."]. Zberigajet'sja u viddili ukrai'ns'koi' movy Instytutu ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, L'viv.

PZ — *Dictionary of the Ukrainian language XVI – the first half of the XVII c.. Trial notebook* [Slovnyk ukrai'ns'koi' movy XVI – pershoi' polovyny XVII st. Probnyj zoshyt]. Kyi'v, 1983. 158 p.

SUM¹⁶⁻¹⁷ — *Dictionary of the Ukrainian language XVI – the first half of the XVII c.* [Slovnyk ukrai'ns'koi' movy XVI – pershoi' polovyny XVII st.], 1994–2017, L'viv, Vyp. 1–17 (vydannja ne zavershene).

Ю. В. Осинчук,

Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАНУ

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования церковнославянской лексики в светских памятниках разных жанров и стилей XVI–XVIII в., которые послужили источниками украинских исторических словарей, в частности «Словаря украинского языка XVI – первой половины XVII в.», «Исторического словаря украинского языка» под ред. Є. Тимченко и их картотеках. Основное внимание обращено на специфические признаки, которые выделяют церковнославянизмы от других слов. Также выделены основные тематические группы лексики, которые создают церковнославянские заимствования.

Ключевые слова: исторический словарь, памятник, суффикс, тематическая группа.

Yu. V. Osinchuk,

*Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of
Ukraine,
Research Officer of Philological Sciences Department*

HISTORICAL DICTIONARIES AS A RESOURCE STUDY OF CHURCH SLAVONIC BORROWINGS

The article is devoted to the peculiarities of the functioning of Church Slavonic vocabulary in secular monuments of the 16th–18th centuries, in particular, business style (letters, letters, acts, wills, land lustration, inventories, court claims, complaints, contracts, and others), journalistic style (polemical texts), artistic style (poetry, interludes, dramas, eulogies, songs, chronicles), scientific style (dictionaries, herbalists, grammar, prefaces). All of them serve as sources of historical dictionaries of the Ukrainian language: “Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century”, “Historical dictionary of the Ukrainian language” edited by Y. Tymchenko, as well as their files.

The main attention is paid to specific features (phonetic, derivational), due to which ecclesiastical Slavonicism differs from other borrowed words (Latin, Greek, Polish borrowings). The analyzed historical dictionaries represent a large number of composite

Church Slavonicisms with the first component of good, God, good, all, many, glory. The main thematic groups of Church Slavonic vocabulary are presented: "medical vocabulary", "ecclesiastical Slavonicism to indicate everyday objects", "names of organs and parts of the human body", "words for the animal and plant world", astronomical concepts, geographical vocabulary, names associated with military business, vocabulary, the names of relatives and others.

It is established that an extensive lexical microsystem consists of words related to the church sphere: the names of the performers and participants in the service, the names of religious objects, their varieties and parts, the names of worship, rituals, religious rites, the names of temples and its parts, the names of church holidays, posts, names of divine persons angels. Church Slavonicisms are also part of phraseological units and stable phrases.

Church Slavonic vocabulary of the 16th – 18th centuries It is an integral part of the lexical system of the Old Ukrainian period.

Key words: historical dictionary, monument, suffix, thematic group, Church Slavonic.